

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОСТАТІ У.КАРМАЛЮКА У СВІТОВОМУ ФОЛЬКЛОРИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Стаття містить аналіз зарубіжних літературних та фольклорних творів, в яких розповідається про діяльність Устима Кармалюка. Акцентується увага на особливостях інтерпретації кармалюкіани у цих творах.

Ключові слова: літературна та фольклорна кармалюкіана, белетристика, образ, творча інтерпретація, розбійництво.

Аннотация. Статья содержит анализ зарубежных литературных и фольклорных произведений, в которых повествуется про деятельность Устима Кармалюка. Акцентируется внимание на особенностях интерпретации кармалюкианы в этих произведениях.

Ключевые слова: литературная и фольклорная кармалюкиана, беллетристика, образ, творческая интерпретация, разбойничество.

Summary. The author in the article analyses foreign literary and folklore works that deal with Ustim Karmalyuk's political activities. Peculiarities concerning interpretation of Karmalyuk's literature series in these works are in the focus of the author's attention.

Key words: Karmaluk's literature series, belles-lettres, image, creative interpretation, rebellion.

Постать Устима Кармалюка завжди була цікавою і для літераторів і для істориків, перш за все своєю загадковістю та популярністю серед народу. Це людина, що змогла підняти на боротьбу народ, була наполегливою і відчайдушною у своїй діяльності. Тому не дивно, що про нього ходили різні плітки, склалися легенди. Його звеличували, його намагалися запламувати звинуваченнями у вбивствах, проте у народній пам'яті він залишився взірцем відданості рідному краю і народу.

В українському фольклорі постать Устима Кармалюка висвітлюється надзвичайно ґрунтовно – в піснях, казках, легендах та переказах, прислів'ях і приказках, усмішках, анекдотах. Проте слід відзначити, що фольклорна кармалюкіана зібрана не вся. Особливо багато побуває легенд, переказів, оповідань про славного героя на Поділлі, Волині, Буковині, Молдові, а також у Сибіру – місці його заслання та заслання-поселення українців. Тим часом більшість їх дотепер не зафіксована. Фольклорні зразки про Кармалюка набули поширення, зокрема, в Чувашії. Михайло Юхма – відомий чуваський письменник – зібрав чимало уснопоетичного матеріалу, вмістивши його в збірки «Квіти Ельби» (1977), «Сурбан» (переклад російською мовою) і український альманах «Сузір'я» (1977). Так, у легенді «Заповітна шабля» розповідається, як із сибірської каторги пробивався Устим Кармалюк до рідного Поділля, як зустрів чуваського месника Хурамала і врятував його, коли той стівав кров'ю в дрімучому лісі. Потім вони разом напали вночі на садибу кривдника-багача і знищили його обійстя. У ліс до Кармалюка та Хурамала почали сходитися хлопці-побратими з навколишніх сіл. Зібрали чуваші Кармалюка в дорогу, бо дуже поспішав він у рідну Україну. Поки пригощав Хурамал побратима, сільський староста привів стражників. Але не змогли вони схопити месника, хоч поранили Хурамала, який перед смертю подарував українцю «справедливий меч» – шаблю, що належала ще Пугачову. Своєрідним продовженням «Заповітної шаблі» є легенда «Кармалове

джерело»: «...Є на півдні Чувашії дрімучі ліси, непрохідні хащі. У народі називають їх Кармальськими. У тих лісах б'є джерело... Старі розповідають, нібито в глибині, під джерелом, спить чуваський батор по імені Кармал. Він спить, а джерело співає йому свою пісню» [6, с.96]. М.Юхма надіслав у дарунок літинчанам свою книжку легенд, казок та оповідань з автографом: «Краєзнавчому музеєві у Літині – від автора, палкого поклонника великого народного героя – правдолюбця України Устима Кармалюка, про дружбу якого з чуваськими повстанцями, які боролися за свободу, є у цій книжці оповідання «Заповітна шабля». Воно написане за мотивами чуваських народних легенд» [6, с.96].

Відомі також записи народних пісень про Устима Кармалюка і в російських варіантах. Наведемо зразок, записаний 1953 року на Буковині від Марфи Дякової (1903 року народження): «Все дзвоночки прозвенели/Да і разом стали./Жалко, жалко Кармелюшки – /У Сибір (загнали) сослали./Я з Сибіру назад воротюся,/Нету щастя, нету доли./ Сам сижу в неволи./ Сидит мальчик у неволи./ В каменном остроге./ Люди бають, обвиняють./ Что я вор-разбойник./ Я ни вор, ни разбойник./ Свою душу маю./ Я багатого грабую./ Бедному дарую» [4, с. 256].

У цих рядках упізнається чи не найвідоміша пісня про Кармалюка – «Повернувся я з Сибіру» (деякі варіанти пісні «За Сибіром сонце сходить»). Усна народна творчість про Кармалюка побутувала й поширювалася не лише в Наддніпрянській Україні. Записи її були зроблені і в Біларусі та Бессарабії: «На півночі Бессарабії і на Лівобережжі виступав проти поміщиків відомий герой українського і молдавського народу Кармалюк, який увійшов у молдавські народні легенди під ім'ям гайдука Кармалюка. Оповідання про прекрасні подвиги цього народного героя довгий час поширювалися і користувалися великою популярністю серед молдавських селян, особливо в північній частині Бессарабії» [3, с. 390].

Принагідно варто зазначити, що в молдавських джерелах зафіксовані факти дружби й взаємодопомоги молдавських та українських селян у спільній боротьбі проти царизму і російських поміщиків. Під час каральних експедицій дехто із загону Кармалюка переховувався на території Бесарабії. Є також відомості, що деякі з однодумців Устима перебували в Бендерах, а він сам роздавав молдавським селянам узятє в панів добро (перекази, що побутували в Сорокському та Хотинському повітах). Велика фізична сила, організаторський талант, відвага народного героя створили йому ще за життя заслужену славу. А в народних піснях він постає насамперед як вірний син народу, замученого кріпацькою неволею, як месник за неправду й зло, символ боротьби за вільне життя. Окрім того, його діяльність, як уже завважувалося, слід вважати національно-визвольною. Адже йшлося не лише про розкріпачення, а й про звільнення українських теренів від польського панства та католицької віри.

Протилежною за змістом стала белетризована розвідка «Опришок» польського історичного письменника Й.Ролле, надрукована у перекладі в журналі «Киевская старина» 1886 року. Тут розміщено, зокрема, коротку біографію Кармалюка, актуальну й дотепер, позаяк автор спирався насамперед на документальний матеріал. «Не з усних переказів ми черпали подробиці справи, але з актів кримінальної подільської палати, записаних на 9.375 аркушах», – писав він [8, с. 101].

І.Гуржій та О.Компан в історико-біографічному дослідженні про Кармалюка згадують нарис польського автора. Із їхнього погляду, Ролле не подав адекватної картини життя покріпаченого селянства, з середовища якого вийшов отаман. Засуджуючи діяльність ватажка, він спирався на поодинокі, другорядні факти. Так, у «суворому» тоні описано випадок зустрічі на лісовій дорозі якоїсь пані та її дочки із загonom Кармалюка. Розпитавши матір, чого навчали дочку в пансіоні, і довідавшись, що серед іншого вона вивчала танці, Кармалюк начебто наказав дівчині танцювати тут же, на дорозі. Після того, як дівчина виконала наказ, ватажок із миром відпустив «полонянок». Описуючи переляк обох жінок, Ролле обурюється «жорстокістю» Кармалюка. Утім, коли б подібний випадок насправді мав місце, то він був би невинним жартом порівняно з тими знущаннями, яких зазнавали українські селяни від панів. Не обмежуючись експлуатацією праці селянина-кріпака, поміщик фізично карав його за найменшу провину, а іноді – для потіхи. «В маєтку поміщика Абрамовича хлопчик-кріпак, що працював за лакея, прислужуючи панові під час обіду, розбив тарілку. Розлючений пан, схопивши нагайку, почав його бити. Вся кімната, де відбувалася ця дика сцена, була залита кров'ю катованого... Втомившись, поміщик наказав розіп'ясти вмираючого хлопчика під столом, на якому лежала розбита тарілка» [1, с. 12].

Й.Ролле, окрім того, не розрізняв профанних грабіжників і селян, які взяли до рук зброю в оборону власного права на життя. Тим часом він сам не раз дивується, чому народ так високо цінував Кармалюка, називаючи своїм захисником. Треба думати, що місце і роль легендарного ватажка в історії українського народу Ролле не міг цілком усвідомити через свою ідеологічну заангажованість.

Вітчизняний історик Ф.Ястребов твердить, що Ролле оцінював діяльність Кармалюка з позицій польської шляхти – як кримінального злочинця, отамана шайки грабіжників, тому спотворив образ народного героя. Але в своїй надмір тенденційній роботі він мусив іноді віддавати данину історичній правді, і тоді постать героя-українця поставала перед читачем у її справді лицарському ореолі.

На думку українського літературознавця й фольклориста В.Тищенка, багатий фактаж, художня форма викладу привернули до роботи польського автора чималу увагу як його сучасників, так і наступників – передовсім істориків і письменників. Хоча Й.Ролле всіляко намагався переконати читача в об'єктивності, все ж твір його – наскрізь тенденційний. Він дивився на Кармалюка очима польської шляхти, а український визвольний рух кваліфікував як «хлопські бунти» проти «законної» влади. Питання справді нестерпного становища кріпаків оминається, кричущі національні й соціальні протиріччя – замовчуються. Натомість Ролле висуває дві надумані обставини, що нібито зробили Кармалюка «злочинцем»: невдале особисте життя і своєрідність подільської місцевості, зручної, мовляв, для розбою. Польський історик суворо дотримувався архівних джерел, але документалізм у даному випадку не сприяв об'єктивності висвітлення подій, позаяк судочинці ставилися до народного месника вороже, фіксували події тенденційно, а свідченням людей, причетних до справи, не завжди можна було вірити [5, с. 137-138].

Привертає увагу й стаття історика С.Якимовича «Устин Кармалюк в судових актах», опублікована вже в советські часи [7]. С.Якимович не піддає сумнівам концепцію Ролле, як і беззастережність судових актів. Він характеризує етапи становлення особи ватажка в такий спосіб: усе почалося зі звичайних крадіжок, які Кармалюк чинив разом із дезертирами Хроном і Удодовим та сільським злодієм Ткачуком; пиячив, плувався з різними жінками, забувши про сім'ю. Згодом став отаманом, керував «розбишаками», брав участь у грабунках і вбивствах. Добуте добро, твердить автор статті, перепродавалося корчмарями, а також дружиною та коханкою отамана. Про допомогу бідноті не йдеться зовсім, замовчується й участь у визвольній боротьбі широких мас покріпаченого селянства. Між тим, надзвичайно важливою вважаємо таку обставину: С.Якимович наголошує, що подільське населення значно потерпало саме від польського панства. Це сприймається як ще одне

свідчення того, що спротив Кармалюка мав не лише соціальний, а й національно-визвольний характер. Як зауважує дослідник, у кам'янецьких судових актах зустрічаються хронологічні відомості, описи вчинків Кармалюка, що можуть доповнити Ролле, сприяти виправленню допущених ним фактичних помилок. Однак там, за поодинокими винятками, не знайдеться нічого, що допомогло б зрозуміти ту надзвичайну популярність Кармалюка серед українського селянства. Після детального ознайомлення із архівним, документальним матеріалом, уснопоетичними концепціями народного месника можна зробити й інші висновки: праця Ролле ґрунтована не лише на студіюванні офіційних документів, а й зчаста на його власних спостереженнях, спогадах знайомих, що багато знали про Кармалюка, а можливо, були очевидцями чи учасниками тих подій. С.Якимович стверджує, що Ролле висвітлює особу українського повстанця переважно в негативному плані, бо прагне довести: Кармалюк – не народний герой, а звичайний розбійник, «один з останніх могикан минулої гайдамащини». Й.Ролле не приховує симпатій до тієї шляхти, яка постраждала від дій народного месника та його ватаги, тому повсякчас акцентує її «мужність» «серед цинічної української людности, що повсякчасно тягне за гайдамацькими традиціями» [2, с. 172]. Із погляду

С.Якимовича, дослідження Ролле слід вважати одним із найдостовірніших джерел до вивчення історії Кармалюка, бо судові акти, опрацьовані свого часу польським автором, не збереглися. Український фольклорист, літературознавець і письменник І.Єрофеїв заперечує цю думку, хоча й стверджує, що Ролле володів відповідним матеріалом краще, ніж його наступники [2, с. 173].

Зрозуміло, отже, що Й.Ролле висвітлював діяльність Кармалюка із шляхетсько-поміщицьких позицій – як звичайного розбійника, а не організатора й ватажка кріпаків у боротьбі проти панів. І все ж публікація перекладу розвідки мала певне значення, бо це була перша (і до 1923 року єдина) стаття, де подавалися справжні факти про життя та діяльність Кармалюка, хай навіть тенденційно дібрані й потлумачені.

Й.Ролле в своїй розвідці подає (крім архівних матеріалів) перекази та пісні про боротьбу народного ватажка. Так, окрім «Повернувся я з Сибіру» та «Зозулечка в полі кука», дослідник уміщує й маловідому пісню про кохання Устима Кармалюка до молодой шинкарки Добровольської. Ця пісня, очевидно, була записана самим автором.

Діяльність Кармалюка оцінювалася як позитивно, так і негативно. При цьому неважко помітити (це спостерегли письменники, історики і навіть тогочасна влада), що народ цілком довіряв йому.

Література

1. Єрофеев И., Лавров П. Устим Кармалюк. Зб. документів/ І.Єрофеев, П.Лавров. – 1948. – 168 с.
2. Єрофіїв Ів. До питання про Кармалюка (з приводу статті Якимовича “Устим Кармалюк у судових актах”)/ Ів. Єрофіїв// Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С.172 – 182.
3. История Молдавии. В 2-х т. – Т. 1. – Кишинев: «Шкоола советикэ», 1951. – 655 с.
4. Народ про Кармалюка: Збірник фольклорних творів/ Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1961. – 276 с.
5. Тищенко В. Устим Кармалюк в історичній літературі/ В.І.Тищенко // Український історичний журнал. – 1974. – № 6. – С.137 – 140.
6. Ткачук П.І. Чуваські легенди про Устима Кармалюка/ П.І.Ткачук // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С.95 – 96.
7. Якимович С. Устин Кармалюк в судових актах/ С.Якимович // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 112 – 135.
8. Ястребов Ф. Повість про Кармалюка/ Ф.Ястребов // Молодий більшовик. – 1941. – № 2. – С.99 – 103.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2011